

The Social Functions of Gilan's Assemblies in the Constitutional Era (Case Study: Provincial and State Assemblies)

Azam Esmailzadeh^{*}, Mohammad Hasan Moradi^{}**

Saeed Sadeghi^{*}**

Abstract

The Iranian Constitutional Revolution (1906) transformed not only the political structure but also the social sphere and civil institutions of the country. Among these changes, "Associations" (Anjumans) emerged as a new phenomenon arising from the relatively free atmosphere following the revolution, becoming hubs for public participation in determining their own destiny. In the progressive and strategic region of Gilan, which served as a gateway to Europe and the Caucasus, provincial and regional associations formed as official local governance bodies.

Although previous studies have generally addressed the role of associations during the Constitutional era, and some have even mentioned Gilan's associations, there is a significant research gap regarding the specific social functions of these local institutions in Gilan. Using a historical and descriptive-analytical method, and drawing on newspapers from the Constitutional period and library resources, this study seeks to answer the question: what social functions did the provincial and regional associations of Gilan serve, and how did these activities impact the social structure of the region? The findings indicate that these associations operated in four

* Assistant professor in History Payam Nour University, Tehran, Iran (Corresponding Author),
A_esmailzadeh@pnu.ac.ir

** Assistant professor in History Payam Nour University, Tehran, Iran, M-moradi@pnu.ac.ir

*** Assistant professor, Department of Scientiae politicae Payam Nour University, Tehran, Iran,
saeedsadeghi@pnu.ac.ir

Date received: 25/05/2025, Date of acceptance: 02/11/2025

main areas: security-building (managing the peasant movement, overseeing administrations, and protecting foreign nationals); justice-seeking (using judicial authority to abolish oppressive customs and address complaints); health and educational developments (establishing health councils, hospitals, and new schools); and political mobilization (organizing forces and collecting donations for the conquest of Tehran). Despite challenges such as dependence on the central government and internal disputes, these associations played a crucial role in the social transformations of Gilan and provided an indigenous model for participatory local governance.

Keywords: Gilan, Constitutionalism, Provincial and State Assemblies, Social Functions, Local Governance.

Introduction

The assemblies that emerged after the Constitutional Revolution were crucial platforms for public participation. In Gilan, a progressive region serving as a gateway to Europe and the Caucasus, these institutions were particularly significant. Although previous research has addressed the general role of assemblies, a detailed analysis of the social functions of the official Provincial and State Assemblies of Gilan has received less attention. This study aims to fill this gap by answering the question: What were the social functions of these assemblies, and how did their activities impact the social structure of the region?

Materials & Methods

This research is based on a historical methodology with a descriptive-analytical approach. The primary sources include newspapers from the Constitutional era, such as *Ruznāmeḥ-ye Anjoman-e Velāyati-ye Gilān*, *Ruznāmeḥ-ye Gilān*, *Kheir-ol-Kalam*, *Habl-ol-Matin*, and *Majles*, which provide direct reports on the assemblies' activities. These are supplemented by secondary sources, including memoirs and scholarly books. The analysis focuses on the activities of the official assemblies, distinguishing them from informal associations to accurately delineate their social roles.

Discussion & Results

The examination of documents and reports from the Constitutional period shows that the Provincial and State Assemblies of Gilan played roles in various social

spheres and left behind multiple functions. As legal and popular institutions, these assemblies bore extensive responsibilities for the welfare and progress of the people of Gilan. According to reports from the newspaper Kheir-ol-Kalam, these assemblies were tasked with supervising administrations, promoting public education, preventing the oppression of peasants by landlords, and safeguarding the foundations of constitutionalism.

These duties indicate a comprehensive perspective on local governance. The functions of these assemblies can be categorized into the following seven areas:

1. The Role of the Assemblies in Managing the Peasant Movement and Establishing Order The Gilan State Assembly played a central role in managing the peasant movement(1907-1909). This movement, aimed at changing landlord-peasant relations, involved peasant resistance to paying dues such as the "silkworm rearing share" (Haqq-e Pile'i). As the sole official mediating body, the Assembly attempted to reconcile peasants and landlords by holding numerous meetings, although a complete resolution of the conflicts was not achieved. This role-playing, albeit limited by its dependence on a parliament dominated by landowners, demonstrates an effort to establish order based on dialogue.

2. Mediation and Issuing Judicial Rulings These assemblies used their judicial authority to restore people's rights.A notable action was the abolition of the "marriage permit fee" that peasants were forced to pay to landlords for their daughters' marriages. Furthermore, they addressed people's complaints against state officials, such as the mayor (Dārūgha) of Rasht, and even pursued punishment for transgressing Fedayeen. These actions strengthened the assemblies' position as a recourse for justice.

3. Supporting Government Employees and Restoring Their Rights The Gilan Provincial Assembly supported the rights of government employees,including police and judiciary staff who sometimes went months without pay. Through persistent follow-ups, the Assembly succeeded in reopening the closed-down judiciary and addressing the demands of various groups, even municipal attendants. This support solidified the Assembly's role as a bridge between the people and the central government.

4. Supervision of Urban Affairs and Ensuring Public Security The assemblies took steps to ensure public security and order by supervising public places like coffeehouses and gambling dens,and by planning for ceremonies such as

Chaharshanbe Suri. They also worked to ensure the safety of foreign nationals by sending reassuring telegrams to foreign representatives.

5. Health Functions The establishment of health councils (Anjoman-e Hefz-o-Sehheh) in Rasht and Lahijan, dispatching agents for free smallpox vaccinations, and setting up quarantine stations at ports were among the health measures undertaken by these assemblies. Furthermore, the municipal council (Anjoman-e Baldiyeh) under their supervision significantly contributed to public health by cleaning streets and monitoring public baths and food sales.

6. Educational and Cultural Functions The Provincial Assembly, by supporting the formation of the Anjoman-e Ma'aref (Education Council), endeavored to establish new schools, including girls' schools, and public reading rooms. Additionally, they published the newspaper "Ruznāmeḥ-ye Anjoman-e Velāyati-ye Gilān" to enlighten and raise public awareness.

7. The Role of the Assemblies in Supporting Constitutionalists and Political Developments During the Lesser Autocracy, the Gilan Provincial Assembly played a key role in the conquest of Tehran by issuing declarations, collecting donations, and organizing forces. The Assembly also telegraphed the Parliament numerous times to counter the Russian occupation of Gilan, although it was ultimately dissolved due to Russian dominance.

Conclusion

The Provincial and State Assemblies of Gilan played an essential role in translating the ideals of the Constitutional Revolution into tangible social changes at the local level. They functioned as multifunctional institutions active in the domains of security, justice, public health, education, and political mobilization. Despite their short lifespan, these assemblies established a pioneering model of participatory local governance that was rooted in Gilan's communal culture while also inspired by modern principles. Their ultimate failure was not primarily due to internal defects but occurred under the influence of external pressures, particularly Russian intervention and an unfavorable balance of power at the national level. The experience of these assemblies left a valuable legacy for subsequent social and political movements in Gilan, including the Jungle Movement (Jonbesh-e Jangal), highlighting the enduring importance of local institutions during periods of national transition.

Bibliography

- Adamiyat, F. (1388). Fekr-e demorāsi-e ejtemā'i dar nahzat-e mashrutiyat-e Irān [The idea of social democracy in the Constitutional Revolution movement of Iran]. Nashr-e Gostareh. [in persian].
- Adamiyat, F. (1387). Ide'olozhi-ye nahzat-e mashrutiyat-e Irān [The ideology of the Constitutional Revolution of Iran]. Nashr-e Gostareh. [in persian].
- Afary, J. (1385). Enqelāb-e mashruteh-ye Irān [The Iranian Constitutional Revolution]. Nashr-e Bistun. [in persian].
- Ettehadiyeh, M. (1375). Majles va entekhābāt az mashruteh tā pāyān-e Qājāriyeh [Parliament and elections from the Constitutional era to the end of the Qajar period]. Nashr-e Tārikh-e Irān. [in persian].
- Ettehadiyeh, M. (1361). Paydāyesh va tahavvol-e ahzāb-e siyāsi-ye mashrutiyat (doreh-ye avval va dovvom-e majles-e shorā-ye melli) [The emergence and evolution of political parties in the Constitutional period (First and Second sessions of the National Consultative Assembly)]. Nashr-e Gostareh. [in persian].
- Ettehadiyeh, M. (1361). Marāmnāme-hā va nezāmnāme-hā-ye ahzāb-e siyāsi-ye Irān dar dovvomin doreh-ye majles-e shorā-ye melli [Manifestos and bylaws of Iranian political parties during the second session of the National Consultative Assembly]. Nashr-e Tārikh-e Irān. [in persian].
- Ivanov, M. S. (1354). Enqelāb-e mashrutiyat-e Irān [The Constitutional Revolution of Iran] (K. Ansari, Trans.). Soroush. [in persian].
- Afshar, I. (Ed.). (1349). Maqālāt-e Taqizādeh [The articles of Taqizadeh] (Vol. 1). [in persian].
- Browne, E. G. (1337). Tārikh-e matbu'āt va adabiyāt-e Irān dar doreh-ye mashrutiyat [The history of the press and literature of Iran in the Constitutional period]. Nashr-e Ma'refat. [in persian].
- Browne, E. G. (1338). Enqelāb-e Irān [The Iranian Revolution] (A. Pajuh, Trans.). Nashr-e Ma'refat. [in persian].
- Bahar, M. T. (Malek osh-Sho'arā). (1357). Tārikh-e Mokhtasar-e ahzāb-e siyāsi-ye Irān [A short history of political parties in Iran]. Nashr-e Jibi. [in persian].
- Haqdar, A. A. (1383). Majles-e avval va nahād-hā-ye mashrutiyat (surat-e mozākerāt, masavvabāt, asnād va khāterāt va tārikhnegarī-ye doreh-ye avval-e majles-e shorā-ye melli) [The first parliament and the institutions of the Constitutional era (Minutes, resolutions, documents, memoirs, and historiography of the first session of the National Consultative Assembly)]. Nashr-e Nāmak. [in persian].
- Kharabi, F. (1386). Anjoman-hā-ye sadr-e mashrutiyat [Associations of the early Constitutional period]. Mo'asseseh-ye Tahqiqāt va Tose'eh-ye Olum-e Ensāni. [in persian].
- Kharabi, F. (1379). Naqsh-e anjoman-hā dar enqelāb-e mashrutiyat [The role of associations in the Constitutional Revolution]. Majalleh-ye Olum-e Ejtemā'i, 16. [in persian].
- Salur, M., & Afshar, I. (Eds.). (1377). Yāddāsh-t-hā-ye 'eyn al-saltaneh [The memoirs of Eyn al-Saltaneh] (Vol. 3). Nashr-e Asātir. [in persian].

- Shakeri, K. (1384). Pishineh-hā-ye eqtesādi, ejtemā'i-ye jonbesh-e mashrutiyat va enkeshāf-e sosiyāl demorāsi [The economic and social backgrounds of the Constitutional movement and the development of social democracy]. Nashr-e Akhtarān. [in persian].
- Shakeri, K., Chelengarian, A., Darvish, T., & others. (1382). Naqsh-e Arāmeneh dar sosiyāl demorāsi-ye Irān [The role of Armenians in Iranian social democracy] (M. H. Khosropanah, Ed.). Nashr-e Shirāzeh. [in persian].
- Shirazi, A. (1395). Irāniyat, melliyat, qowmiyat [Iranianness, nationality, ethnicity]. Enteshārāt-e Mo'asseseh-ye Farhangi-Honari-e Māh-e Ketāb. [in persian].
- Rabino, H. L. (1352). Mashruteh-ye Gilān [The Constitution of Gilan]. Nashr-e Tā'ati. [in persian].
- Roshan, M. (1369). Komiteh-ye Setār dar mashrutiyat-e Gilān [The Setar Committee in the Gilan Constitutional Movement]. In M. P. Jektaji (Ed.), Gilan Nāmeḥ (Majmu'eh-ye maqālāt-e Gilan shenāsi) [The Book of Gilan (Collection of Gilani studies)] (Vol. 2). Nashr-e Tā'ati. (Note: Page numbers are missing from the original and should be added if known). [in persian].
- Ruznāmeḥ-ye Anjoman-e Velāyati-ye Gilān [Newspaper of the Provincial Association of Gilan]. (1325). Issues 1, 4. Ruznāmeḥ-ye Anjoman-e Tabriz [Newspaper of the Tabriz Association]. (1325). Issues 3, 64. Ruznāmeḥ-ye Habl al-Matin-e Yowmiyeh [Daily Habl al-Matin Newspaper]. (1325). Issues 21, 58, 92, 97; (1326). Issue 12. Ruznāmeḥ-ye Khayr al-Kalām [Khayr al-Kalam Newspaper]. (1325). Issue 9; (1327). Issues 5, 21, 29; (1328). Issues 28, 31, 51, 53, 63, 64, 69. Ruznāmeḥ-ye Gilan [Gilan Newspaper]. (1326). Issue 9; (1328). Issues 12, 18; (1329). Issues 5, 38, 40, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 56. Ruznāmeḥ-ye Sāhel-e Najāt [Sāhel-e Najāt Newspaper]. (1325). Issues 9, 10. Ruznāmeḥ-ye Sobh-e Sādeq [Sobh-e Sādeq Newspaper]. (1325). Issue 80. Ruznāmeḥ-ye Majles [Parliament Newspaper]. (1325). Issues 16, 61, 165, 214; (1328). Issue 92. Ruznāmeḥ-ye Nasim-e Shomāl [Nasim-e Shomāl Newspaper]. (1325). Issue 11; (1328). Issue 68. Ruznāmeḥ-ye Zamān-e Vesāl [Zamān-e Vesāl Newspaper]. (1329). Issue 1. [in persian].
- Fakhra'i, E. (1352). Gilan dar jonbesh-e mashrutiyat [Gilan in the Constitutional movement]. Nashr-e Habibi. [in persian].
- Ketāb-e Ābi (Gozāresh-hā-ye mahramāneh-ye Vezārat-e Omur-e Khārejeh-ye Engelis darbāreh-ye enqelāb-e mashrutiyat-e Irān) [The Blue Book (Confidential reports of the British Foreign Office regarding the Iranian Constitutional Revolution)]. (1363). (Vol. 1). Nashr-e No. [in persian].
- Ketāb-e Ābi (Gozāresh-hā-ye mahramāneh-ye Vezārat-e Omur-e Khārejeh-ye Engelis darbāreh-ye enqelāb-e mashruteh-ye Irān) [The Blue Book (Confidential reports of the British Foreign Office regarding the Iranian Constitutional Revolution)]. (1362). (Vol. 2). Nashr-e No. [in persian].
- Kasravi, A. (1383). Tārikh-e enqelāb-e mashrutiyat [History of the Iranian Constitutional Revolution]. Nashr-e Amir Kabir. [in persian].
- Katouzian, M. A. (1379). Tārikh-e enqelāb-e mashrutiyat [History of the Iranian Constitutional Revolution]. Sherkat-e Sahāmi-ye Enteshār. [in persian].

297 Abstract

- Kuznetsova, N. A. (1358). Owzā'-e siyāsi va eqtesādi-e ejtemā'i-ye Irān [The political and socio-economic situation of Iran] (S. Izadi, Trans.). Nashr-e Beyn al-Melal. [in persian].
- Moradi Maraghe'i, A. (1384). 'Obur az estebdād-e markazi (barresi-ye anjoman-hā-ye showrā-ye asr-e mashrutiyat bā ta'kid bar nemuneh-ye Tabriz, Rasht va Esfahān) [Crossing central despotism: A study of council associations in the Constitutional era with emphasis on the examples of Tabriz, Rasht, and Isfahan]. Nashr-e Ohadi. [in persian].
- Malekzadeh, M. (1383). Tārikh-e enqelāb-e mashrutiyat-e Irān [History of the Iranian Constitutional Revolution]. Nashr-e Sokhan. [in persian].
- Mirabolghasemi, S. M. T. (n.d.). Gilan az āghāz tā enqelāb-e mashrutiyat [Gilan from the beginning to the Constitutional Revolution]. Nashr-e Hedāyat. [in persian].
- Nava'i, A. H. (1326). Varaqi az tārikh-e mashruteh: Enqelāb-e Gilān chegunch āghāz shod? [A leaf from the history of the Constitution: How did the Gilan revolution begin?]. Majalleh-ye Yādegār, 32. [in persian].
- Nikuyeh, M. (1387). Tārikhcheh-ye baladiyeh-ye Rasht az mashruteh tā 1320 [A history of the Rasht municipality from the Constitutional era to 1941]. Nashr-e Ilyā. [in persian].
- Yazdani, S. (1379). Anjoman-hā-ye melli dar asr-e mashrutiyat-e Irān [National associations in the era of the Iranian Constitution] (No. 19). Dāneshkadeh-ye Adabiyāt va Olum-e Ensāni, Dāneshgāh-e Tarbiyat-e Mo'alleme Tehran. [in persian].

کارکردهای اجتماعی انجمن‌های گیلان در عصر مشروطه (مطالعه موردی: انجمن‌های ایالتی و ولایتی)

اعظم اسماعیل‌زاده*

محمدحسن مرادی**، سعید صادقی***

چکیده

انقلاب مشروطه ایران (۱۲۸۵ ه.ش) نه تنها ساختار سیاسی، بلکه عرصه اجتماعی و نهادهای مدنی کشور را دگرگون ساخت. در این میان، «انجمن‌ها» به عنوان پدیده‌ای نوظهور و برآمده از فضای نسبتاً آزاد پس از مشروطه، به کانونی برای مشارکت مردم در تعیین سرنوشت خود تبدیل شدند. در منطقه پیشرو و راهبردی گیلان، که دروازه ارتباطی با اروپا و قفقاز بود، انجمن‌های ایالتی و ولایتی به عنوان نهادهای رسمی و قانونی محلی شکل گرفتند.

اگرچه مطالعات پیشین به طور کلی به نقش انجمن‌ها در دوره مشروطه پرداخته‌اند، و حتی برخی به معرفی انجمن‌های گیلان اشاره کرده‌اند، اما خلأ پژوهشی جدی در مورد کارکردهای اجتماعی خاص این نهادهای محلی در گیلان احساس می‌شود. این پژوهش با روش تاریخی و رویکرد توصیفی-تحلیلی، و با استفاده از مطالعه روزنامه‌های دوره مشروطه و منابع کتابخانه‌ای، در پی پاسخ به این پرسش است که انجمن‌های ایالتی و ولایتی گیلان چه کارکردهای اجتماعی داشتند و این فعالیت‌ها چگونه بر ساختار اجتماعی منطقه تأثیر گذاشتند؟ یافته‌ها نشان می‌دهد این انجمن‌ها در چهار حوزه اصلی فعالیت داشتند: امنیت‌سازی (مدیریت جنبش دهقانی، نظارت بر ادارات، و تأمین امنیت اتباع

* استادیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، A_esmaeilzadeh@pnu.ac.ir

** استادیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، M-moradi@pnu.ac.ir

*** استادیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، saeedsadeghi@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۱

خارجی)؛ عدالت‌خواهی (استفاده از اختیارات قضایی برای لغو رسوم ظالمانه و رسیدگی به شکایات)؛ تحولات بهداشتی-آموزشی (تأسیس انجمن حفظ‌الصحه، بیمارستان، و مدارس جدید)؛ و بسیج سیاسی (سازماندهی نیروها و جمع‌آوری اعانه برای فتح تهران). این انجمن‌ها با وجود چالش‌هایی مانند وابستگی به مرکز و اختلافات داخلی، نقش مهمی در تحولات اجتماعی گیلان ایفا کردند و الگویی بومی برای حکمرانی محلی مشارکتی ارائه دادند.

کلیدواژه‌ها: گیلان، مشروطیت، انجمن‌های ایالتی و ولایتی، کارکردهای اجتماعی، حکمرانی محلی.

۱. مقدمه

از موضوعات تأثیرگذار و قابل بررسی در انقلاب مشروطه و رخداد‌های پس از آن، نقش انجمن‌ها می‌باشد. انجمن‌ها را می‌توان برآمده از انقلاب مشروطه دانست؛ در عصر مشروطه برای نخستین بار مردم در سرنوشت خود تأثیرگذار شدند. پس از امضای نظام‌نامه‌ی انتخابات توسط مظفرالدین‌شاه، انجمن‌ها رسمیت یافتند. به فاصله‌ی کوتاهی پس از این فرمان، ابتدا در تبریز و سپس در سرتاسر کشور انجمن‌های فراوانی تأسیس گردید و به‌زودی انجمن‌ها به پدیده‌ی رایج زندگی شهری ایران تبدیل شدند.

در گیلان نیز انجمن‌های فراوانی چون انجمن ملی، انجمن‌های ایالتی و ولایتی، انجمن عباسی، انجمن معارف، انجمن بلدیه و... تشکیل شد. انجمن‌ها را می‌توان به انجمن‌های رسمی و غیررسمی تقسیم نمود. انجمن‌های غیررسمی توسط دولت و مجلس به رسمیت شناخته نمی‌شدند و توسط گروه‌ها، فرقه‌ها و صنف‌های مختلف تشکیل شده بودند. افراد مختلف با تفکرات گاه متناقض در این انجمن‌ها حضور داشتند. افزایش تعداد این انجمن‌ها و دخالت‌های آنان در امور مختلف سیاسی و اجتماعی، تقریباً ناهماهنگی را در بسیاری از آن‌ها ایجاد کرده بود. هرچند برخی از آن‌ها از پایگاه مردمی برخوردار بودند و در موارد مختلف از مردم گیلان حمایت نمودند. از این انجمن‌ها می‌توان به انجمن عباسی اشاره کرد که از حامیان جنبش دهقانی گیلان در عصر مشروطه بود. از دیگر انجمن‌های غیررسمی گیلان در عصر مشروطه می‌توان به انجمن‌های خیریه، انجمن ملاکین، انجمن تجار، انجمن طلاب، انجمن اخوت، انجمن انصاف و... اشاره نمود.^۱

کارکردهای اجتماعی انجمن‌های گیلان در عصر مشروطه ... (اعظم اسماعیل زاده و دیگران) ۳۰۱

انجمن‌های رسمی عبارت بودند از: انجمن‌های ملی، ایالتی و ولایتی، بلدی، و انجمن‌های غیررسمی نیز شامل انجمن‌هایی با عملکردهای سیاسی، فرهنگی، مذهبی - اجتماعی می‌شدند. پژوهش حاضر به بررسی کارکردهای اجتماعی انجمن‌های ایالتی و ولایتی گیلان در عصر اول و دوم مشروطه، طی سال‌های ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۹ ه.ق، می‌پردازد. این انجمن‌ها به‌عنوان نهادهای مدرن حاصل مشروطیت، نقش محوری در تحولات اجتماعی گیلان داشتند. هرچند عمر این نهادهای نوپا در این محدوده‌ی زمانی عصر اول و دوم مشروطه کوتاه بود، اما تأثیرات عمیقی بر ساختار اجتماعی ایران گذاشتند.

سوال اصلی پژوهش این است که انجمن‌های ایالتی و ولایتی گیلان در عصر مشروطه چه کارکردهای اجتماعی داشتند و این فعالیت‌ها چگونه بر ساختار منطقه تأثیر گذاشتند؟

با توجه به تعریفی که از تقسیم‌بندی انجمن‌ها و تعیین وظایف آن‌ها مشخص شده بود، می‌توان گفت در ابتدا انجمن‌های ایالتی و ولایتی همان انجمن‌های نظارت بر انتخابات بودند. اما پس از مدتی، انجمن‌های ایالتی و ولایتی گیلان نقش‌ها و کارکردهای مختلف سیاسی و اجتماعی از خود بروز دادند. یکی از مهم‌ترین کارکردهای انجمن‌های ایالتی و ولایتی، کارکرد امنیتی آن‌ها بود. کارکردهای امنیتی انجمن‌های ایالتی و ولایتی گیلان را می‌توان در مواردی چون تلاش در جهت انتقال مشکلات دهقانان به‌عنوان تنها رابط رسمی حامی دهقانان به حکومت محلی و مرکزی، اعاده‌ی امنیت دهقانان در پایان جنبش دهقانی گیلان، حضور و حساسیت آن‌ها در مبارزه و از بین بردن مراکز فساد شهری، دخالت آن‌ها در محاکمات و شکایات به جهت دارا بودن قدرت قضایی، و تأمین امنیت رعایا و اتباع خارجی مقیم گیلان مشاهده نمود. از دیگر کارکردهای انجمن‌های ایالتی و ولایتی گیلان می‌توان به همکاری با دیگر انجمن‌های گیلان جهت مقاومت در برابر اقدامات محمدعلی‌شاه و فتح تهران، و حمایت از اعضای کمیته‌ی ستار در خلع حاکم مستبد گیلان اشاره نمود. این انجمن‌ها با حمایت‌های مالی و جمع‌آوری اعانه در جهت حمایت از انقلابیون گیلانی برآمدند. با توجه به جایگاه مردمی خود، نقش زیادی در تهییج و دعوت گروه‌های مختلف مردم در همکاری با آزادی‌خواهان و حرکت به سوی تهران داشتند. یکی دیگر از کارکردهای مهم و تأثیرگذار آن‌ها، حضورشان در تحولات بهداشتی منطقه‌ی گیلان بود.

در خصوص پیشینه‌ی پژوهش حاضر، پژوهش‌هایی متعددی در زمینه انجمن‌های عصر مشروطه انجام شده است. کتابی تحت عنوان «انجمن‌های گیلان در عصر مشروطه» توسط

هومن یوسف‌دهی چاپ شده است که در آن نویسنده به معرفی انجمن‌ها و دیگر احزاب سیاسی گیلان در عصر مشروطه می‌پردازد. کتاب «انجمن‌های عصر مشروطه» اثر فاروق خرابی، کتاب بسیار ارزشمندی است که در آن نویسنده با تکیه بر انجمن‌های تهران به تحلیل انجمن‌ها می‌پردازد. مقاله‌ای تحت عنوان «کارکردهای انجمن‌های غیررسمی در گیلان عصر مشروطه» در همایش گیلان‌شناسی سال ۱۳۹۹ توسط اسماعیل‌زاده و همکاران به چاپ رسیده است. همان‌گونه که از عنوان مقاله پیداست، به بررسی کارکردهای انجمن‌های غیررسمی می‌پردازد، در حالی که انجمن‌های ایالتی و ولایتی جزء انجمن‌های رسمی می‌باشند که دارای کارکردها و تعریف وظایف متفاوت از انجمن‌های غیررسمی بودند. مقاله‌ای دیگر تحت عنوان «نزاع انجمن ملی انزلی بر سر حق‌الحکومه‌ی ارزاق عمومی عصر مشروطه (مطالعه‌ی موردی تخم‌مرغ)» در همایش گیلان‌شناسی با عنوان «جستارهایی در زمینه‌ی گیلان عصر قاجار» توسط مرادی و همکاران منتشر شده است که نویسندگان با تکیه بر عملکرد انجمن ملی انزلی در زمینه‌ی نزاع در خصوص حق‌الحکومه‌ی تخم‌مرغ، به بررسی موضوع پرداخته‌اند. مقالاتی نیز در خصوص عملکرد انجمن‌های بلدیة تهران، تبریز و اصفهان توسط حجت‌فلاح‌توتکار و محمدبی‌طرفان به چاپ رسیده است. همان‌گونه که از عنوان مقالات برمی‌آید، این پژوهش‌ها به بررسی انجمن بلدیة در شهرهای تهران، تبریز و اصفهان می‌پردازند. همچنین مقاله‌ای با عنوان «انجمن‌های ملی در مشروطیت ایران» توسط سهراب یزدانی در مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت معلم (خوارزمی) منتشر شده است. این مقاله، انجمن‌های مختلفی را که در دوره مشروطه اول با نام‌های گوناگون در مناطق مختلف ایران تشکیل شدند، تحت عنوان «انجمن‌های ملی» معرفی کرده و با توجه به ماهیت و کارکرد آن‌ها، به تقسیم‌بندی این نهادها پرداخته است.

یک نکته‌ی مهم در بررسی پیشینه‌ی پژوهش حاضر که باید به آن دقت شود، این است که انجمن‌های ایالتی و ولایتی گیلان در رأس همه‌ی انجمن‌های رسمی گیلان با مرکزیت حضور در شهر رشت به انجام وظایف خود می‌پرداختند و دیگر انجمن‌های رسمی گیلان چون انجمن ملی شهرهای مختلف گیلان، انجمن بلدیة و معارف، همگی با نظارت و دخالت مستقیم انجمن‌های ایالتی و ولایتی تشکیل شدند. بنابراین در خصوص نوآوری پژوهش حاضر می‌توان گفت که با توجه به نقش مهم انجمن‌های ایالتی و ولایتی گیلان به‌عنوان نخستین و تأثیرگذارترین انجمن‌ها در تحولات اجتماعی منطقه، نقش محوری در

کارکردهای اجتماعی انجمن‌های گیلان در عصر مشروطه ... (اعظم اسماعیل زاده و دیگران) ۲۰۳

گذار گیلان از ساختار سنتی به مدرنیته‌ی نهادین، به‌ویژه در حیطه‌ی امنیت انسانی و حقوق فرودستان داشتند. این پژوهش به معرفی این انجمن‌ها، تشریح و واکاوی کارکردهای آن‌ها پرداخته است.

۲. چگونگی شکل‌گیری و تقسیم‌بندی انجمن‌ها

پیش از انقلاب مشروطیت، انجمن‌های سری در کشور تشکیل شدند. این انجمن‌ها وقت و انرژی بسیاری صرف گفت‌وگو در اطراف اصلاحات کردند، اما انجمن‌هایی که پس از انقلاب مشروطیت تشکیل شدند، با انجمن‌های سری متفاوت بودند. این انجمن‌ها دارای امکانات احزاب سیاسی بودند و نقش حزب را در پارلمان ایفا می‌کردند و حتی گاه به آن‌ها حزب می‌گفتند. انجمن‌های پیش از انقلاب بیشتر شبیه به سلول‌های انقلابی بودند (اتحادیه، ۱۳۶۱: ۱۴۹). اعضای انجمن‌های مخفی تعداد انگشت‌شماری بودند (براون، انقلاب، ۱۳۳۸: ۴۵۶). آنچه باعث آشکار شدن انجمن‌ها شد، پیروزی انقلاب مشروطیت و تشکیل مجلس چندگانه و تدوین «نظام‌نامه‌ی انتخابات» بود (کسروی، ۱۳۸۳: ۱۷۲). نخستین انجمن ملی در تبریز تشکیل شد و پس از آن در سایر شهرها نیز شکل گرفت. برجسته‌ترین انجمن‌های ایالتی و ولایتی به ترتیب اهمیتشان در سه شهر تبریز، اصفهان و رشت روی کار آمدند که پس از انجمن‌های پایتخت، نسبت به تمامی شهرهای دیگر ایران به لحاظ اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی رشد بیشتری داشتند (ایوانف، ۱۳۵۴: ۷۳). سید حسن تقی‌زاده اولین شهری را که پس از تبریز در آن انجمن تشکیل شده، رشت ذکر نموده است (افشار، ۱۳۴۹: ۳۴۱). زمینه‌های سرمایه‌داری تجاری و فرهنگی در این سه شهر در حال گسترش بود. جدال با استبداد سنتی در دو شهر تبریز و رشت به دلیل تعاملات گسترده‌ی اقتصادی و فرهنگی با دنیای بیرون و تأثیرپذیری از تحولات عثمانی و قفقاز بود (مرادی مراغه‌ای، ۱۳۸۴: ۱۲۲).

انجمن‌های صدر مشروطه را می‌توان به انجمن‌های رسمی و غیررسمی تقسیم‌بندی کرد:

الف: انجمن‌های رسمی عبارت بودند از:

۱. انجمن‌های ایالتی

۲. انجمن‌های ولایتی

۳. انجمن‌های قصابات، بلوکات و دهات

۴. انجمن‌های بلدی (انجمن شهر)

۵. انجمن معارف

ب: انجمن‌های غیررسمی که خود شامل انجمن‌هایی با خاستگاه‌های سیاسی، اجتماعی و صنفی می‌شدند (خارابی، ۱۳۷۹: ۶۸).

در خصوص الگوی تشکیل انجمن‌ها در ایران نظرات مختلفی ارائه شده است. به عقیده‌ی اتحادیه، امکان دارد الگوی انجمن‌ها از سویت‌های روسیه که در انقلاب ۱۹۰۵ م. تشکیل شدند، متأثر شده باشد (اتحادیه، ۱۳۶۱: ۱۴۹). سهراب یزدانی در خصوص الگوی انجمن‌ها چنین می‌نویسد: «شاید ایرانیان به تقلید از سازمان‌های انقلابی فرانسه انجمن‌ها را تأسیس کرده بودند.» به نظر او، آنچه به این نظر قوت می‌بخشد، شیفتگی برخی از رهبران روشنفکر و تندرو مشروطه چون یحیی میرزا و مخبرالسلطنه به تاریخ انقلاب فرانسه و رهبران آن بود. بسیاری از این رهبران روشنفکر از بنیانگذاران انجمن‌ها بودند و به انقلاب فرانسه یا روسیه توجه داشتند، هرچند به نظر او نمی‌توان بینش آنان را عامل مؤثر در شکل‌دهی پدیده‌ی انجمن در ایران دانست (یزدانی، ۱۳۷۹: ۲۴). با در نظر گرفتن این مهم که انجمن‌ها توسط گروه‌های مختلف اجتماعی تشکیل می‌شدند، می‌توان سنت تشکیل انجمن‌ها را به جامعه‌ای که در آن تشکیل می‌شوند، مربوط دانست. حضور افراد مختلف از گروه‌ها و طیف‌های مختلف باعث تفاوت‌های اجرایی هر یک از انجمن‌ها از یکدیگر می‌شد. با نگاهی به کارکردهای انجمن‌های جوامع مختلف، متوجه این تفاوت‌های اجرایی انجمن‌ها خواهیم شد.

افزایش روزافزون انجمن‌ها و رسمیت یافتن بسیاری از آنها پس از انقلاب مشروطه، گستره‌ی نفوذ و دخالت آنها را در امور مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی افزایش بخشید و گاه تا حد نفوذ در زمینه‌ی مسائل مربوط به زندگی شهری مردم پیش رفت. اما انجمن‌ها همیشه در بهترین وضعیت خود نبودند؛ اگرچه در میان آنها افراد صادق و مدافعان مردمی وجود داشتند، کاستی‌های مربوط به قوانین انجمن‌ها و وجود افراد مختلف از طیف‌های متفاوت و بی‌تجربگی بسیاری از آنان، در بسیاری از موارد چنددستگی‌ها را در انجمن‌ها به وجود آورد و آنها را دچار سردرگمی در رسیدن به مقصود می‌نمود. بر این اساس، برخی دیدگاه‌های منفی در بیرون از انجمن‌ها نسبت به عملکرد آنها وجود داشت.

کارکردهای اجتماعی انجمن‌های گیلان در عصر مشروطه ... (اعظم اسماعیل زاده و دیگران) ۳۰۵

کسروی در خصوص انجمن‌ها می‌نویسد: «انجمن‌ها راست است که در هر پیشامدی جنب‌وجوش می‌نمودند، ولی برخی از آن‌ها بسیار بیمایه بوده و جز مایه‌ی آشوب نتوانستند بود. انجمن‌ها آسایش و ایمنی شهر را به هم می‌زدند و به همه‌ی کارها از سیاسی و دولتی» درمی‌آمدند (کسروی، ۱۳۸۳: ۵۰۰).

دیدگاه خارجی‌ان نیز در خصوص انجمن‌ها عموماً منفی ارزیابی می‌شود. در کتاب آبی در این خصوص آمده است: «اقتدار و نفوذ معنوی اساس قدیم به‌واسطه‌ی انجمن‌های محلی لغو بلکه منهدم گردیده و مجلس نمی‌تواند احترام و نفوذی برای خود ایجاد و احداث نماید» (کتاب آبی، ۱۳۶۳: ج ۱، ۱۹). دیدگاه نمایندگان مجلس نیز در خصوص اقدامات انجمن‌ها منفی می‌باشد. به‌عنوان نمونه، نظر یکی از نمایندگان در اقدامات انجمن‌ها ذکر می‌شود:

آقا میرزا محمد خوانساری، نماینده‌ی مجلس گفت: این که گفته شد انجمن‌ها نوشته‌اند که اگر در عرایض ما اقدام نشود، ما خودمان اقدام خواهیم نمود، نباید این حرف‌ها را انجمن‌ها بگویند و بنویسند؛ زیرا که آن‌ها تابع حکم مجلس هستند (روزنامه‌ی مجلس، ۱۳۲۵: ۲۱۴).

انجمن‌ها به مرکز تجمع نیروهای مردمی و شالوده‌ی دموکراسی توده‌ی مردم و خار چشم شاه و محارم ارتجاعی او تبدیل شده بودند (شاکری، ۱۳۸۴: ۱۴۸).
علی‌رغم همه‌ی کاستی‌ها، می‌توان انجمن‌های صدر مشروطیت را مکتبی برای تربیت کادرهای سیاسی کشور و پیش‌درآمد احزاب و جمعیت‌های سیاسی بعدی تلقی کرد (خارابی، ۱۳۸۶: ۱۳).

۳. انجمن‌های گیلان

انقلاب مشروطه‌ی ایران یکی از اصیل‌ترین پیکارهای مردمی ما در طول تاریخ می‌باشد. در این زمان، سطح فرهنگی و بینش اجتماعی مردم گیلان به‌ویژه مردم دو شهر رشت و انزلی به دلیل موقعیت سرحدی و ارتباطی گیلان محسوس بود. مردم گیلان پیش از همه‌ی ولایات عنوان مشروطیت را رواج دادند و خواستار «دستخط آزادی و مشروطیت» شدند (میرابوالقاسمی، بی‌تا: ۱۲۵). فریدون آدمیت در خصوص نقش گیلانیان در انقلاب

مشروطیت چنین می‌نویسد: «با حرکت انقلابی گیلان، انقلاب نه‌تنها نیرو گرفت، جهش تازه‌ای پیدا کرد با هدفی تازه برای برانداختن دولت محمدعلی‌شاه» (آدمیت، ۱۳۸۸: ۱۳۳). در باب پرداختن به مشروطه‌ی گیلان، به نکته‌های بسیار شورانگیز در خیزش و جنبش مردان و زنان گیلانی و آگاهی و بیداردلی پیشتازان و رهبران آن برمی‌خوریم. بسیاری از نکته‌های شگفت‌انگیز و دل‌پذیر از دلاوری‌های این خطه‌ی پیشرو در پرده‌ی فراموشی مانده است (روشن، ۱۳۶۹: ۱۲۱). از این رو، آشکار نمودن زوایای تاریک گذشته‌ی این سرزمین ضروری به نظر می‌رسد. در عصر مشروطه، پس از تشکیل انجمن رسمی تبریز، در گیلان نیز چندین انجمن رسمی تشکیل شد. با توجه به موضوع پژوهش، به معرفی و بررسی کارکرد اجتماعی انجمن‌های ایالتی و ولایتی گیلان در عصر مشروطه می‌پردازیم.

۴. انجمن ولایتی گیلان

حضور افراد استبدادی خواه در میان اعضای انجمن ملی رشت و عدم حمایت جدی حاکم گیلان (سپهدار) از آن و همچنین بر اساس تصویب نظام‌نامه‌ی جدید، انجمن ولایتی جایگزین انجمن قدیم رشت شد. مجلس در ۱۳۲۵ ق. (۱۲۸۶ ه.ش) قانون آن را مدون و تصویب نمود و به سایر نقاط ایران، از جمله به گیلان ارسال نمود. سپس انتخابات انجمن ولایتی در رشت برگزار شد. به علت نیاز به تدوین نظام‌نامه‌ی مشخص در خصوص این انجمن‌ها، نظام‌نامه‌ی آن قبل از تدوین متمم قانون اساسی در دهم ربیع‌الثانی ۱۳۲۵ (اول خرداد ۱۲۸۶ ه.ش) در مجلس به تصویب رسید (شیرازی، ۱۳۹۵: ۴۲۰). بر اساس ماده‌ی دوم و سوم از قانون تشکیل ایالات و ولایات، تعریف ایالت و ولایت عبارت بود از این‌که: ایالت قسمتی از مملکت است که هم حکومت مرکزی و هم ولایات حاکم‌نشین جزء داشته باشند. ولایت نیز به آن قسمت از مملکت گفته می‌شود که یک شهر در آن به‌عنوان مرکز حاکم‌نشین باشد و شهرهای دیگر از زیرمجموعه‌ی این مرکز محسوب می‌شدند (حقدار، ۱۳۸۳: ۵۸۶). با تصویب این قانون، گیلان به‌عنوان ولایت در نظر گرفته شد و تمامی انجمن‌های گیلان منحل گردید و تنها یک انجمن ولایتی تشکیل شد.

تعیین گیلان به‌عنوان ولایت با مخالفت گسترده‌ی گروه‌های مختلف در گیلان مواجه شد و آنان با ارسال عریضه‌ها و تلگراف‌های متعدد به مجلس شورای ملی و حکومت مرکزی، مخالفت خود را با این تقسیم‌بندی مجلس در خصوص گیلان به‌عنوان ولایت اعلام داشتند. با وجود همه‌ی اعتراضات و اقداماتی که از سوی حامیان ایالت ماندن گیلان

کارکردهای اجتماعی انجمن‌های گیلان در عصر مشروطه ... (اعظم اسماعیل زاده و دیگران) ۳۰۷

انجام شد، اکثریت نمایندگان مجلس موافقت خود را مبنی بر ولایت بودن گیلان اعلام داشتند (روزنامه‌ی مجلس، ۱۳۲۵:۱۶۵). به دنبال آن، مجلس دستور انحلال تمام انجمن‌های ملی گیلان را صادر نمود و نمایندگانی جهت انجام این امر به گیلان فرستاده شدند (روزنامه‌ی مجلس، ۱۳۲۵، ۱۶). هرگونه مخالفتی از سوی مشروطه‌خواهان در جهت انحلال انجمن‌های ملی گیلان و تشکیل انجمن ولایتی در رشت، منجر به معرفی آنان به حکومت به‌عنوان افراد آشوب‌طلب از سوی نمایندگان و مفتشان اعزامی از مجلس به گیلان می‌شد (ساحل نجات، ۱۳۲۵، ۱۰).

همزمان با برچیده شدن انجمن‌های ملی گیلان، انتخابات انجمن ولایتی در گیلان برگزار شد و نمایندگان آن از طبقات اصناف، مالکین، تجار، اعیان و علما برگزیده شدند (روزنامه‌ی انجمن ولایتی گیلان، ۱۳۲۵، ۱). از جمله ضعف‌هایی که ولایت شدن گیلان به همراه داشت، مربوط به این می‌شد که طبق قانون انتخابات دوره‌ی اول، برای ایالات ۱۲ نفر و برای ولایات ۶ نفر وکیل تعیین شده بود (اتحادیه، ۱۳۷۵: ۱۰۱). این انجمن‌ها تنها انجمن‌های رسمی منطقه بودند که در این زمان اجازه‌ی ورود در امور مختلف را داشتند و هر روز بر قدرت نفوذشان در منطقه افزوده می‌شد. همچنین آن‌ها به‌عنوان حامی و عامل اجرای درخواست‌های مجلس و دستورات آن بودند و از قانون اساسی و اجرای آن در منطقه حمایت می‌نمودند. جمع‌آوری مالیات و رسیدگی به شکایات مردم نیز از دیگر وظایف آن‌ها بود. از این رو، آن‌ها به‌عنوان رابطی بین مردم و مجلس عمل می‌کردند و حمایت از درخواست‌های مردم را وجه همت خود قرار دادند (اتحادیه، ۱۳۶۱:۱۴۹).

۵. انجمن ایالتی گیلان

پس از به توپ بسته شدن مجلس، انجمن ولایتی گیلان فعالیت علنی نداشت. علی‌رغم درخواست‌های مکرر مشروطه‌خواهان گیلان در تشکیل انجمن جدید، سردار افخم حاکم مستبد گیلان با تشکیل و فعالیت هر انجمنی مخالفت ورزید. یکی از عوامل انحلال مجلس شورای ملی در اعلامیه‌ی منتشرشده از سوی محمدعلی‌شاه، جلوگیری از قدرت بیش از اندازه‌ی انجمن‌ها بیان شده بود (فخرایی، ۱۳۵۲: ۱۸۹).

در عصر استبداد صغیر، سردار افخم حاکم مستبد گیلان و عناصر وابسته به او در تمام امور گیلان دخالت می‌نمودند و جنایات فراوانی را مرتکب می‌شدند. مشروطه‌خواهان گیلانی به ریاست کمیته‌ی ستار در واقعه‌ی باغ مدیریه‌ی رشت او را به قتل رساندند. این

واقعه که به‌عنوان انقلاب رشت هم شناخته می‌شود، در محرم سال ۱۳۲۷ ه.ق به وقوع پیوست (نوابی، ۱۳۲۶: ۴۲-۵۵). به دنبال این واقعه، مدیریت سرزمین گیلان در اختیار انقلابیون قرار گرفت. طولی نکشید که آنان موفق به برقراری نظم در گیلان شدند و در محرم سال ۱۳۲۷ ه.ق انجمن ایالتی گیلان را تشکیل دادند و زمام امور را به دست انجمن سپردند (راینو، ۱۳۵۲: ۴۷). اعضای انجمن ایالتی گیلان از میان مشروطه‌خواهان انتخاب شدند. پس از تشکیل انجمن ایالتی، اعضای انجمن در خصوص چگونگی انجام وظایف قانونی خود اعلامیه‌ای را در بین مردم گیلان منتشر نمودند و نسخه‌ای از آن متن را برای سفرای مقیم تهران ارسال نمودند (ملک‌زاده، ۱۳۸۳: ج ۵، ۱۰۶۹).

همزمان با مجلس دوم، حضور مورگان شوستر آمریکایی در ایران مخالفت و سپس اولتیماتوم روس‌ها را در پی داشت که این موضوع درگیری‌های متعددی را بین اعتدالیون و دموکرات‌ها به همراه داشت. نتیجه‌ی این تنش‌ها، شکست دموکرات‌ها بود و مورگان شوستر نیز از ایران بیرون رفت و عمر مجلس دوم در اواخر سال ۱۳۲۹ ه.ق به پایان رسید (بهار، ۱۳۵۷: ج ۱، ۱۱). در این زمان بیش از هر زمان دیگری، روس‌ها با شدت تمام به حرکات زشت خود در گیلان افزوده بودند. تقریباً تمامی ادارات به‌واسطه‌ی رعب و وحشتی که روس‌ها ایجاد کرده بودند، تعطیل شدند که انجمن ایالتی گیلان نیز به دلیل حمایت از مردم در مقابل روس‌ها، دچار چنین پایانی شد.

۶. کارکردهای اجتماعی انجمن‌های ایالتی و ولایتی گیلان در عصر مشروطه

۱.۶ جایگاه و وظایف کلی انجمن‌ها

روزنامه‌ی خیرالکلام در خصوص وظایف و اقدامات انجمن ایالتی و ولایتی گیلان چنین می‌نویسد:

آسایش اهالی بسته به انجمن است. نظارت در ادارات و جلوگیری از اجحافات آن‌ها به عهده‌ی انجمن است. ترقی و ازدیاد ثروت و دارایی اهالی به جد و جهد انجمن است. تکمیل نواقص هر ایالت بر ذمه‌ی انجمن است. ترویج معارف و تربیت اطفال فرض انجمن است. جلوگیری از ظلم اربابان به زارعین و رنجبران به همت انجمن است. جلوگیری از خائنین ملت و دولت و استحکام مبانی مشروطه به انجمن است (روزنامه‌ی خیرالکلام، ۱۳۲۸: ۶۹).

۲.۶ نقش انجمن‌ها در مدیریت جنبش دهقانی و برقراری نظم

اولین کارکرد مهم انجمن ولایتی مربوط به تلاش انجمن در حفظ و برقراری آرامش منطقه‌ی گیلان پس از وقوع جنبش دهقانی بود. قیام دهقانان گیلان کمی قبل از تشکیل انجمن ولایتی، یعنی در زمان انجمن ملی رشت آغاز شده بود و در زمان انجمن ولایتی ادامه یافت. این جنبش تقریباً دو سال به طول انجامید. در عصر مشروطه، دهقانان گیلانی در طی اعتراضات و مبارزات خود، خواهان تغییراتی در برخی از روابط بین مالکان زمین و رعیت بودند. تمرکز آنان با بیان عنوان «عصر مشروطه» و ذکر مزایای آن در بسیاری از عریضه‌ها و تلگرافات ارسالی آنان به مجلس و حکومت مرکزی مشهود است. آنان حال و شرایط وخیم و دردناک خود را از نتایج عصر «معدلت» نمی‌دانستند و خواهان رسیدگی اولیای امور در بسیاری از مسائل حل‌نشده در روابط ارباب-رعیتی گیلان بودند (روزنامه گیلان، ۱۳۲۹: ۵۰). حرف آن‌ها این بود که هر یک از طرفین رعیت و ارباب باید حد خود را رعایت نمایند و از حدود خود تجاوز نکنند: «رعیت بیچاره فریاد می‌کرد، ما از حدود خود تجاوز نمی‌نماییم، شما هم از حدود خود تجاوز ننمایید» (صبح صادق، ۱۳۲۵، ۸۰).

در این دوره، بسیاری از مسائل همچنان مثل سابق باقی مانده بود. زمین و موارد مربوط به آن از مسائل حل‌نشده‌ی این دوره بود که انقلاب مشروطه و افزایش آگاهی‌های سیاسی، دهقانان را در جهت احقاق حقوق خود از ارباب‌ها جسور کرده بود و حداقل زمینه‌هایی برای بروز خواسته‌های دهقانان فراهم آورده بود (کوزانتسوا، ۱۳۵۸: ۴۰). در گیلان، آن‌ها با مقاومت در مقابل مالکان، تقریباً به مدت دو سال، اقتدار خودکامه‌ی مالکان را با چالش‌های فراوانی مواجه کردند و تا حد زیادی در این مدت آن‌ها را تضعیف نموده بودند. به جهت فقدان قوانین و مقررات، حکام محلی با شیوه‌های مختلفی به اداره‌ی محل حکومت خود می‌پرداختند. حتی با وجود فروپاشی حکومت استبدادی در طی ماه‌های اول مشروطه، تمایلی به برقراری امنیت بر اساس قانون و مقررات نداشتند. در یادداشت‌های عین‌السلطنه در خصوص بی‌قانونی چنین آمده است: «وانگهی کو محکمه... ما قانون نداریم. مملکت ما مقننه نبوده، حدود معلوم نیست» (سالور و افشار، ۱۳۷۷: ج ۳، ۱۸۲۵). روزنامه‌ی جبل‌المتین از قتل و غارت‌های فراوان رعایا توسط عمیدالسلطان خبر می‌دهد (جبل‌المتین، ۱۳۲۵: ۹۲).

نخستین اعتراض دهقانان گیلان در مقابل مالکان، با مقاومت آن‌ها در جهت عدم پرداخت حق پيله‌ای بود که باید به مالکان پرداخت می‌نمودند. آن‌ها در روستاهای خود

شروع به زد و خورد با اربابان نمودند: «یک رعیت مالک ملک خود را زده، مالک در انجمن هم کتک خورده و بیرون رفت» (رابینو، ۱۳۵۲: ۱۱). در این شرایط، انجمن‌های رسمی به‌عنوان تنها رابط بین مردم و حکومت در نقاط مختلف ایران، سعی در برقراری امنیت در مناطق تحت نفوذ خود داشتند. آن‌ها در واقع نخبگان مردم در ایالات و ولایات بودند و خواستار اداره‌ی امور ایالت و ولایت خود بودند. از کوشش کنشگران سیاسی تازه‌برآمده در ایالات و ولایات، در عمل توسعه‌ی اختیارات انجمن‌های ایالتی و ولایتی بیرون آمد (شیرازی، ۱۳۹۵: ۴۲۰).

۳.۶ میانجی‌گری و صدور احکام قضایی

پس از مدتی، به دنبال حمایت‌های گروه‌ها و احزاب مختلف از جنبش دهقانی، تقریباً این جنبش سراسر گیلان را فرا گرفت. در طی جنبش، حکام محلی گیلان که از حمایت مالی اربابان روستایی برخوردار بودند، به حمایت از مالکان و اربابان برخاستند. در این شرایط، انجمن ولایتی گیلان جهت پایان بخشیدن به مناقشات و درگیری دو ساله‌ی بین دهقانان و اربابان، اقدام به برگزاری جلسات متعدد در جهت تعیین حد و حدود روابط بین آنان نمود. یکی از موضوعات مورد بحث نمایندگان انجمن، در خصوص پيله و نوع اجاره‌ی آن بود که مورد نزاع دهقانان و اربابان بود. هرچند خروجی این جلسات اصل منازعات و مناقشات را به پایان نرسانید، اما برخی محدودیت‌ها در خصوص انتخاب نوع تخم نوغان و عدم دخالت ارباب در خصوص روند کار مستأجرها برداشته شد (روزنامه‌ی انجمن ولایتی گیلان، ۱۳۲۵: ۱).

از دیگر اقدامات انجمن ولایتی گیلان، ارسال تلگراف‌های مختلف به مجلس و درخواست حمایت از دهقانان در مقابله با اقدامات ظالمانه‌ی مالکان بود. اما مجلس شورای ملی که اکثریت نمایندگان آن خود از زمین‌داران و حامیان مالکان بودند، به جای حمایت از دهقانان، در طی تلگرافی به انجمن ولایتی اعلام نمودند که معنای صحیح مشروطه را به رعایای گیلانی تفهیم نمایند؛ چرا که مردم گیلان جنبش مشروطیت را خوب نفهمیده‌اند (روزنامه‌ی مجلس، ۱۲۸۶: ۶۱). انجمن ولایتی که واسطه‌ای بین مردم و مجلس و حکومت مرکزی و خواست‌های هر دو طرف بود، در این شرایط ارسال‌کننده و مجری دستور مجلس در بین مردم بود؛ چرا که در این زمان تنها نهاد رسمی بود که می‌توانست با روش‌های مسالمت‌آمیز مردم را به آرامش دعوت نماید و از شدت خونریزی‌های بیشتر رعایا که

توسط مالکان و همدستان آن‌ها انجام می‌شد، جلوگیری نماید. درست است که انجمن‌های ایالتی و ولایتی ناظر بر عملکرد حکمرانان محلی در منطقه، ایفای نقش می‌نمودند، اما در طی جنبش دهقانی، تعامل قدرت محلی و مرکزی باعث تضعیف نقش انجمن ولایتی شد. با توجه به درخواست‌های مکرر مالکین از مجلس مبنی بر پرداخت مالیات‌های معوقه توسط دهقانان، انجمن ولایتی گیلان جهت حفظ امنیت رعایا و برقراری مجدد امنیت در گیلان، در اعلامیه‌های مکرر خود از دهقانان خواست که مالیات و اجاره‌های معوق را به مالکان بپردازند (آفاری، ۱۳۸۵: ۲۰۹). بر اساس وظایف انجمن‌های رسمی در نظام‌نامه، سوازی قدرت سیاسی، این انجمن‌ها دارای قدرت قضایی در منطقه نیز بودند. آن‌ها به‌عنوان تنها پایگاه رسمی مردمی در تظلم‌خواهی شناخته می‌شدند و همچنین از قدرت اجرایی برخوردار بودند؛ چرا که مجلس در تنظیم وظایف انجمن‌های عصر مشروطه، قدرت قضایی انجمن‌ها در امور مختلف را به تصویب رسانده بود (افشار، ۱۳۴۹: ۳۴۱). در واقع، این انجمن‌ها به مرجعی برای رسیدگی به شکایات مردم جهت برقراری نظم اجتماعی تبدیل شده بودند و در بسیاری از موارد، قوانین قدیمی توسط آن‌ها منسوخ و قوانین جدیدی وضع می‌شد که در بسیاری از موارد خوشایند حکومت محلی و مالکین نبود. به عنوان نمونه، دهقانان گیلانی ضمن پرداخت مالیات‌های مختلف به حکومت مرکزی و ارباب، مبالغ متعددی تحت عناوین مختلف به ارباب پرداخت می‌نمودند. به نظر روزنامه‌ی خیرالکلام، رعایا نه تنها مالک ملک خود نبودند، بلکه مالک ناموس خود هم نبودند و اجازه نداشتند خودشان بدون نظارت ارباب دختر خود را به عقد کسی درآورند و حتماً باید وجه نقدی را به ارباب پرداخت نمایند و اجازه بگیرند (روزنامه‌ی خیرالکلام، ۱۳۲۵: ۹). لغو و منع دریافت پول جواز عروسی از رعیت گیلانی برای کسب اجازه از ارباب در خصوص ازدواج دخترانشان، از اقدامات مهم انجمن ولایتی گیلان در عصر مشروطه‌ی اول بود (روزنامه‌ی انجمن ولایتی گیلان، ۱۳۲۵: ۱). در عصر مشروطه، بسیاری از رسومات منسوخ شده توسط ارباب‌ها در گیلان دوباره برقرار شد. یکی از این رسومات، دریافت مجدد پول جواز عروسی بود. موارد متعددی از شکایات روستائیان در روزنامه‌ی گیلان به چاپ رسیده است (روزنامه‌ی گیلان، ۱۳۲۹: ۴۸ و ۵۰). چاپ این گونه موارد توسط روزنامه‌ی گیلان باعث اعتراض و شکایت برخی از ارباب‌ها و وابستگان به آنان—که پول جواز عروسی دریافت می‌نمودند—شد. بنابراین، از روزنامه‌ی گیلان به انجمن ایالتی گیلان شکایت کردند. انجمن ایالتی گیلان پس از دریافت مدارک و شواهد متعدد در اثبات

حقانیت مطالب منتشرشده در روزنامه‌ی گیلان، دستور داد ارباب‌ها و مباشرانی که در گیلان پول جواز عروسی دریافت نموده بودند، پس از استرداد پول جواز، به مجازات قانونی برسند (روزنامه‌ی گیلان، ۱۳۲۹: ۴۸ و ۵۰).

گزارشگر روزنامه‌ی حبل‌المتین از تنبیه و بازداشت داروغه‌ی رشت توسط انجمن ولایتی رشت خبر می‌دهد (حبل‌المتین، ۱۳۲۵: ۵۸). حتی مشروطه‌خواهان تندرو در صورت انجام اعمال خلاف، از پیگرد توسط انجمن در امان نبودند. روزنامه‌ی حبل‌المتین در خصوص مجازات فدائیان چنین می‌نویسد: «تماشاچیان در حیاط انجمن پر بودند. هر فدایی که پا از جاده‌ی طریقت و شریعت و نظام خارج بگذارد، تنبیه و از فرقه‌ی معروف خلع می‌شود» (حبل‌المتین، ۱۳۲۵: ۵۸). این انجمن‌ها به امور ادارات مختلف نظارت داشتند. انجمن‌های ولایتی و ایالتی به‌طور رسمی در کارها مداخله می‌نمودند و به شکایت شاکیان رسیدگی می‌کردند. نظارت در امر مالیه و عدلیه و سایر دوائر دولتی از دیگر کارکردهای انجمن بود (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۵۷۶). افصح‌المتکلمین در خصوص آثار مثبت حضور انجمن‌های ایالتی و ولایتی چنین نوشته است: «نظارت و تفتیش در دوائر رسمی؛ عدلیه، مالیه، نظمیه و بلدیّه، توسط انجمن‌ها موجب ترتیب و ترقی اهالی و ازدیاد منافع ثروت و اقتصاد آن‌هاست» (خیرالکلام، ۱۳۲۷: ۶۳ و ۶۴).

۴.۶ حمایت از کارکنان دولت و احقاق حقوق آنان

انجمن ایالتی گیلان ضمن نظارت بر ادارات، به مرجعی جهت احقاق حقوق کارکنان ادارات مختلف تبدیل شده بود. نظمیه‌ی گیلان از جمله این ادارات بود. انجمن ایالتی گیلان جهت جلوگیری از قدرت بیش از اندازه‌ی سارقان و اشرار و در جهت حمایت از کارکنان نظمیه که گاه تا مدها حقوق آن‌ها پرداخت نمی‌شد، تلگرافات متعددی به حکومت مرکزی ارسال نمود و در این زمینه پیگیر و خواهان وصول نتیجه در بهبود حال کارکنان نظمیه بود (روزنامه‌ی گیلان، ۱۳۲۹: ۴۷ و ۱۳۲۸: ۴۰). روزنامه‌ی خیرالکلام اشاره‌ای به تظلم‌خواهی عموم اعضای عدلیه‌ی گیلان به انجمن ایالتی گیلان در خصوص رسیدگی به عدم پرداخت حقوق چندین ماهه‌ی کارکنان عدلیه‌ی رشت توسط دولت دارد (خیرالکلام، ۱۳۲۷: ۲۹). انجمن ایالتی گیلان در درخواست‌های مکرر خود از حکومت مرکزی، خواهان رسیدگی به وضعیت حقوقی کارکنان عدلیه بود. تعطیلی‌های پی‌درپی عدلیه‌ی گیلان باعث بروز بی‌نظمی در کار ادارات مختلف گیلان به‌واسطه‌ی عدم رسیدگی به شکایات ارسالی آن‌ها به عدلیه

کارکردهای اجتماعی انجمن‌های گیلان در عصر مشروطه ... (اعظم اسماعیل زاده و دیگران) ۳۱۳

شده بود. درخواست‌های متعددی از سوی اهالی به انجمن ایالتی برای برقراری مجدد عدلیه ارسال می‌شد. روزنامه‌ی گیلان به حمایت از مردم، خواهان تشکیل عدلیه از سوی انجمن ایالتی گیلان است: «هرچند اهالی درخواست برقراری عدلیه را می‌نمایند، بدبختانه هیچ مشاهده نمی‌شود. ما از انجمن ایالتی درخواست می‌نماییم که به هر وسیله‌ی ممکن است عدلیه را در این موقع دائر بفرماید و مردم را زاید بر این در انتظار نگذارند» (روزنامه گیلان، ۱۳۲۹: ۵۶). انجمن ایالتی گیلان برای پایان بخشیدن به برخی از این مشکلات و رسیدگی به عرایض اهالی، با حضور حکمران محلی گیلان و با حمایت بعضی از بزرگان، تاجر و کسبه، اقدام به بازگشایی عدلیه‌ی گیلان نمود (روزنامه گیلان، ۱۳۲۹: ۴۹).

این تظلم‌خواهی انجمن‌ها محدود به ادارات و کارکنان آن‌ها نمی‌شد: «چوب‌دارهای بیچاره باز در انجمن ایالتی متحصن هستند. مبصرالملک تذکر داده است که پول این بیچاره‌گان را ندهند» (روزنامه گیلان، ۱۳۲۹: ۳۸). با پیگیری انجمن ایالتی گیلان، انجمن بلدیه موظف گردید مجلسی تشکیل دهد و پول و طلب چوب‌دارها پرداخت شود: «از عایدی راه‌ها، پول این چوب‌دارهای بیچاره پرداخت شود، تا بعد عمل قصابخانه که معین گردید، از عایدی قصابخانه‌ها برداشت شود» (روزنامه گیلان، ۱۳۲۹: ۵۰).

۵.۶ نظارت بر امور شهری و تأمین امنیت عمومی

نظارت بر اماکن عمومی و حساسیتی که انجمن‌های ایالتی و ولایتی در زمینه‌ی زندگی شهری از خود نشان می‌دادند، از نقاط حایز اهمیت کارکردهای اجتماعی آن‌ها می‌باشد. انجمن ولایتی گیلان جهت از بین بردن فساد، دستور تعطیلی و نظارت قهوه‌خانه را داد: «انجمن ولایتی احتساب را خواسته از بابت قهوه‌خانه و قمارخانه، مسئولیت قبول کرده و التزام داد که در منع و رفع اعمال قبیحه اهتمام کند» (روزنامه انجمن ولایتی، ۱۳۲۵: ۴). نکته‌ی تأمل‌برانگیز در اقدامات این انجمن‌ها، میزان حساسیت و دخالت آن‌ها در جزئی‌ترین و گذراترین امور اجتماعی مثل اجرای برنامه‌هایی چون مراسم چهارشنبه‌سوری است. انجمن ایالتی به دلیل تأمین امنیت مردم، در برگزاری مناسب‌هایی چون مراسم چهارشنبه‌سوری و عید نوروز مراقبت می‌نمود و دستورات لازم را برای حفظ آرامش مردم صادر می‌کرد: «لیله‌ی چهارشنبه‌سوری، بنا به عادت سابقه، محض شادمانی سربازها تیراندازی می‌نمودند و همچنین خیال در تیراندازی شب عید دارند. انجمن ایالتی به

سربازها اعلام نمود که قبلاً توسط جراید به اهالی اطلاع داده شود، تا اسباب وحشت نشوند» (روزنامه گیلان، ۱۳۲۹: ۴۳ و ۴۴).

تأمین امنیت رعایای خارجی مقیم گیلان نیز یکی دیگر از کارکردهای انجمن ایالتی گیلان در طی حضورشان در منطقه بود. جرج بارکلی در مکتوب خود به ادوارد گری از تلاش‌های فراوان انجمن ایالتی گیلان در تأمین امنیت رعایای خارجی خبر می‌دهد:

در ۱۱ مارس تلگرافی از طرف انجمن ایالتی گیلان به من رسید که سواد آن برای سایر نماینده‌های خارجه مقیم تهران فرستاده شده بود. تلگراف مزبور تأکید می‌نمود که انجمن دائماً برای تأمین امنیت اتباع خارجه در جد و جهد هستند (کتاب آبی، ۱۳۶۲: ج ۲، ۴۵۹).

انجمن ایالتی گیلان در تلاش جهت برقراری امنیت برای مردم منطقه و اتباع خارجی بودند و در مواقعی که اشرار شروع به شرارت می‌نمودند و وحشت در دل اهالی ایجاد می‌شد، رعایای خارجه در گیلان بیرق‌های خود را بر بام خانه‌ها بلند می‌نمودند تا مصون از تعرض باشند. در این گونه موارد، تلاش انجمن ایالتی در جهت حمایت از نظمیه و برقراری امنیت شهر بود تا شهر به حالت عادی برگردد و بیرق‌ها برداشته شوند (روزنامه گیلان، ۱۳۲۸: ۱۲).

گروه‌ها و فرقه‌های سیاسی دیگر نیز از تمرکز قدرت امنیتی در انجمن‌های ایالتی و ولایتی در برنامه‌ها و طرح‌های خود دفاع می‌نمودند. از این گروه‌ها می‌توان به گروه سوسیال دموکرات گیلان اشاره نمود. گروه سوسیال دموکرات در برنامه‌ی خود در تأمین امنیت داخلی، خواستار اداری ژاندارمری توسط انجمن‌های ایالتی و ولایتی بودند (شاکری، ۱۳۸۲: ۴۹).

۶.۶ کارکردهای بهداشتی انجمن‌های ایالتی و ولایتی گیلان

یکی دیگر از کارکردهای مهم انجمن‌های ایالتی و ولایتی گیلان را می‌توان در زمینه‌ی بهداشت عمومی یافت. در طی ماه‌های اولیه‌ی دوره‌ی مشروطه، انجمن‌های ایالتی و ولایتی گیلان اقدامات مثبتی از حیث سلامت عمومی، مبارزه با بیماری‌های واگیردار، تأسیس بیمارستان‌ها و مراکز بهداشتی، تأسیس انجمن‌های تأثیرگذار در امر بهداشت عمومی چون انجمن حفظ‌الصحه و انجمن بلدیه انجام دادند. نخستین کارکرد بهداشتی انجمن ولایتی گیلان در عصر مشروطه، تأسیس انجمن حفظ‌الصحه در برخی مناطق گیلان بود. اولین

کارکردهای اجتماعی انجمن‌های گیلان در عصر مشروطه ... (اعظم اسماعیل زاده و دیگران) ۳۱۵

انجمن حفظ‌الصحه‌ی گیلان در سال ۱۳۲۶ ق. به حمایت انجمن ولایتی گیلان در شهر رشت تشکیل شد (فخرایی، ۱۳۵۲:۳۹). بنا به نوشته‌ی روزنامه‌ی گیلان، دومین انجمن حفظ‌الصحه‌ی گیلان در عصر مشروطه در شهر لاهیجان تشکیل شد: «بلدیة‌ی لاهیجان در باب حفظ‌الصحه تشکیل مجلس نمود. وکلای انجمن ولایتی و اعیان و تجار و طبقات اصناف حضور داشتند. بعد از مذاکرات زیاد، حفظ‌الصحه‌ی لاهیجان تشکیل و به آقا ضیاء‌الاطبا و اگذار گردید» (روزنامه‌ی گیلان، ۱۳۲۸:۱۸). از اقدامات مهم این انجمن، فرستادن مأموران بهداشتی خود با عنوان حافظ‌الصحه به مناطق مختلف گیلان در موقع شیوع بیماری‌های واگیرداری چون آبله بود. آن‌ها به صورت رایگان آبله‌ی افراد را می‌کوبیدند (روزنامه‌ی مجلس، ۱۳۲۵: ۱۱۲). روش‌های خرافی و باورهای اشتباهی برای درمان بیماری‌ها در گیلان رواج داشت که گروه‌های مختلفی در استمرار این باورها در میان مردم تلاش می‌نمودند. انجمن‌های ایالتی و ولایتی با تأسیس انجمن حفظ‌الصحه و اعزام مأموران آن‌ها به مناطق مختلف گیلان، تلاش می‌کردند تا مردم را با روش‌های نوین پزشکی و درمان آشنا نمایند. مأموران حفظ‌الصحه می‌کوشیدند مردم را با شیوه‌های جدید مبارزه با بیماری‌های واگیری مانند آبله آشنا کنند و مزایای آبله‌کوبی و مضرات نکوبیدن آبله را به آن‌ها بیاموزند (روزنامه مجلس، ۱۳۲۵:۱۱۲).

انجمن حفظ‌الصحه بر کار پزشکان نظارت داشت. در موارد بسیاری، تجویز داروهای اشتباه توسط پزشکان باعث مرگ بیماران می‌شد: «طفل حبیب‌خان فراش تلگرافخانه، به دوای غلط پزشک کشته شد» (روزنامه ساحل نجات، ۱۳۲۵:۹). روزنامه‌های محلی گیلان بر لزوم تشکیل انجمن حفظ‌الصحه جهت نظارت بر طبابت پزشکان تأکید داشتند. روزنامه ساحل نجات در این باره می‌نویسد: «اداره حفظ‌الصحه لازم داریم که مردم بیچاره را برای یک تومان معالجه و پنج هزار تومان پول دوا، به دوای غلط نکشند» (روزنامه ساحل نجات، ۱۳۲۵:۹).

انجمن بلدیة گیلان با حمایت انجمن ایالتی و با حضور اعضای انجمن حفظ‌الصحه، با برگزاری جلسات متعدد با پزشکان رشت، برنامه‌ای مفید در جهت نظارت بر کار پزشکان و اجرای بهداشت عمومی برای جلوگیری از شیوع بیشتر بیماری‌های مسری صادر نمود (روزنامه خیرالکلام، ۱۳۲۸: ۲۸ و ۵۱). انجمن بلدیة رشت برای جلوگیری از شیوع امراض مسری، اعلانی صادر کرد که مردگانی که بر اثر بیماری‌های مسری از دنیا رفته‌اند، خارج از شهر دفن شوند (خیرالکلام، ۱۳۲۸:۳۱). اقدامات انجمن بلدیة تا حد زیادی در زمینه‌ی

بهبود شرایط زندگی جمعی و فراهم آوردن تسهیلات همگانی تأثیرگذار بود. روزنامه‌ی نسیم شمال در سال ۱۳۲۵ ه.ق، زمانی که هنوز انجمن بلدی در رشت تشکیل نشده بود، ضمن تشریح وضعیت بد نظافت و راه‌های شهر رشت، انجمن‌های رشت را به تشکیل انجمن بلدی تشویق می‌نماید:

ای مجامع آراسته و انجمن‌های پیراسته، چرا در نظافت و پاکیزگی حمام‌ها اهتمام ندارید که از دخول و خروجش شخص صحیح سقیم و لطیف کثیف می‌شود؟ چرا به هیئت اجتماعی، انجمن بلدی تشکیل نمی‌دهید که باعث آسایش و رفاه بلاد است (نسیم شمال، ۱۳۲۵: ۱۱).

بر اساس قانون تشکیل انجمن بلدی، نظافت عمومی شهر و نظارت بر بهداشت اماکن عمومی در کنار دیگر وظایف آن بر عهده‌ی انجمن بلدی بود (نیکویه، ۱۳۸۷: ۳۱). در راستای تأمین بهداشت در اماکن عمومی، انجمن بلدی‌ی گیلان بر نظافت حمام‌ها نظارت می‌کردند و از ورود افراد مبتلا به امراض واگیر به حمام‌ها جلوگیری می‌نمودند (روزنامه‌ی گیلان، ۱۳۲۶: ۹؛ روزنامه‌ی جبل‌المتین یومیه، ۱۳۲۵: ۹۷). روزنامه‌ی نسیم شمال در وصف تشکیل انجمن بلدی و اقدامات بهداشتی انجمن بلدی چنین می‌نویسد:

طالع شده در رشت هلال بلدی
ای چشم تو روشن
صد شکر که دیدیم جمال بلدی
ای چشم تو روشن
من نقشه‌ی آبادی این شهر کشیدم
با موکب مشروطه به هر کوچه دویدم
امروز چه این مجمع آراسته دیدم
گفتم که رسیدم به وصال بلدی
ای چشم تو روشن
گردید صفای چمن رشت زیاده
از لای و لجن پاک شده شارع و جاده
گردیده جدا راه سواره ز پیاده
ای چشم تو روشن

(روزنامه‌ی نسیم شمال، ۱۳۲۸: ۶۸).

کارکردهای اجتماعی انجمن‌های گیلان در عصر مشروطه ... (اعظم اسماعیل زاده و دیگران) ۳۱۷

بر اساس گزارش روزنامه‌ی حبل‌المتین، هزینه‌ی نظیفیه در ردیف دومین رقم مخارج انجمن گیلان قرار داشت (حبل‌المتین یومیه، ۱۳۲۶:۱۲). تأسیس مراکز بهداشتی و ایستگاه‌های قرنطینه در شرایط کمبود امکانات پزشکی در گیلان توسط این انجمن‌ها را نیز می‌توان به‌عنوان یک گام مثبت در کارکردهای اجتماعی انجمن‌های ایالتی و ولایتی ارزیابی نمود. تحت نظارت انجمن ولایتی گیلان، انجمن حفظ‌الصحة ایستگاه‌های قرنطینه‌ای در برخی از مناطق گیلان چون آستارا و انزلی ساخت. در این ایستگاه‌ها به حکم انجمن جهت جلوگیری از شیوع وبا، کشتی‌های خارجی پس از کشیدن مهر قرنطینه می‌توانستند وارد بنادر گیلان شوند (روزنامه‌ی انجمن تبریز، ۱۳۲۵:۳).

تأسیس بیمارستان در گیلان نیز از دیگر خدمات اجتماعی بود که انجمن ولایتی گیلان در طی مدت حضورش به انجام رسانید. این انجمن با گرفتن حق‌الحکومه از تجاری که تخم‌مرغ به روسیه صادر می‌کردند، موفق به تأسیس یک مدرسه و مریضخانه در رشت شد (روزنامه‌ی انجمن تبریز، ۱۳۲۵:۶۴). بنا به گزارش نویسنده‌ی روزنامه‌ی حبل‌المتین، تجار گیلانی با رغبت و بدون اجبار، وجهی را که سال‌های دراز به جبر و حکم حاکم محلی از بابت صادرات تخم‌مرغ از آن‌ها دریافت می‌شد، در این زمان جهت عمران و آبادی به انجمن پرداخت می‌نمودند (حبل‌المتین یومیه، ۱۳۲۵:۲۱). عدم رعایت بهداشت در اماکن عمومی مثل حمام‌ها و فروش خوراکی‌های نامناسب و غیربهداشتی در بازار، باعث بروز انواع بیماری‌ها و مرگ‌ومیر فراوان می‌شد. نظارت انجمن بلدیّه بر چگونگی نگهداری مواد خوراکی در بازار و اجرای برنامه‌های بهداشتی در اماکن عمومی و نظافت شهر، تا حد زیادی از مرگ‌ومیر جلوگیری نمود (خیرالکلام، ۱۳۲۸:۵۳).

۷.۶ کارکردهای آموزشی و فرهنگی

یکی دیگر از نکات حایز اهمیت در خصوص انجمن‌های گیلان، به‌ویژه انجمن‌های ولایتی و ایالتی، حساسیت آن‌ها در امور آموزشی و ترویج معارف بود. در این راستا، انجمن ایالتی گیلان اقدام به برگزاری انتخابات انجمن معارف و تشکیل این انجمن نمود. تأسیس مدارس جدید و باز نمودن قرائت‌خانه‌های گیلان که در زمان استبداد به تعطیلی کشیده شده بودند، از جمله اقدامات انجمن معارف بود (فخرایی، ۱۳۵۲:۱۳۶). انجمن ایالتی گیلان با تأسیس انجمن معارف موفق به تأسیس مدارس دخترانه در گیلان شد.

روزنامه‌ی خیرالکلام از تأسیس مدرسه‌ی دخترانه در رشت به برکت تشکیل انجمن معارف خبر می‌دهد (خیرالکلام، ۱۳۲۷: ۲۱).

بیشتر اقدامات انجمن معارف مربوط به امور فرهنگی می‌شد. انجمن معارف گیلان هیئت‌هایی تحت عنوان هیئت‌های معارف به انزلی گسیل می‌نمودند تا به امورات فرهنگی این شهر برسند. این هیئت با اجرای نمایشنامه‌ی اخلاقی سعی در هدایت مردم داشت و در ضمن، هزینه‌ی اجرای نمایشنامه را صرف تأسیس مدارس و قرائت‌خانه‌ی انزلی می‌نمودند (روزنامه‌ی مجلس، ۱۳۲۸: ۸۵). انجمن ایالتی گیلان جهت نشر معارف نوین در بین عموم، از حامیان مالی انجمن معارف رشت بود: «با اقدامات و حمایت انجمن ایالتی در تاریخ ۵ ماه جمادی‌الاول ۱۳۲۹ ه.ق، مدرسه‌ی رشدیه جنب سبزه‌میدان مجدداً طلوع نموده و شروع به فعالیت نمود» (روزنامه‌ی گیلان، ۱۳۲۹: ۴۹). روزنامه‌ی گیلان در شماره‌ی ۵ سال ۱۳۲۹ از همکاری انجمن معارف گیلان به همراه انجمن ایالتی در جمع‌آوری اعانه جهت حمایت از بیماران نیازمند در مدارس و مجالسی که توسط دو انجمن برگزار می‌شد، خبر می‌دهد (روزنامه‌ی گیلان، ۱۳۲۹: ۵).

چاپ روزنامه توسط انجمن ولایتی گیلان با عنوان «روزنامه‌ی انجمن ملی و ولایتی گیلان» و نشر موضوعات مختلف سیاسی و اجتماعی نیز در راستای روشنگری و آگاهی بخشی به مردم گیلان صورت گرفت. چاپ این روزنامه‌های محلی توسط انجمن ولایتی و دیگر انجمن‌های گیلان عصر مشروطه، نقش مهمی در آگاهی مردم گیلان داشت. بسیاری از این روزنامه‌ها با درج اخبار نوین بهداشتی و معرفی پزشکان، نقش مهمی در تحولات بهداشتی منطقه داشتند.

۸.۶ نقش انجمن‌های ایالتی و ولایتی در حمایت از مشروطه خواهان و مردم در

تحولات سیاسی

در کنار کارکردهای اجتماعی یادشده‌ی انجمن‌های ایالتی و ولایتی گیلان، نمی‌توان از نقش مهم انجمن ایالتی در همکاری با دیگر مجاهدان و انجمن‌ها در حرکت به سوی تهران و نجات مجلسیان غفلت نمود. جایگاه مردمی انجمن در جذب نیروهای مردمی تأثیر فراوان داشت. انجمن ایالتی گیلان در طی اعلامیه‌های متعدد خود، همه‌ی شهرها را به همکاری با مجاهدان دعوت می‌نمود: «از رشت به همه‌ی شهرها، وکلای دارالشوری دچار مخاطرات‌اند. لذا اهالی گیلان با تمام قوای خود در شرف حرکت به تهران هستند. شما هم

کارکردهای اجتماعی انجمن‌های گیلان در عصر مشروطه ... (اعظم اسماعیل زاده و دیگران) ۳۱۹

حرکت نموده و وکلا را از مخاطرات برهانید» (کسروی، ۱۳۸۳: ۵۱۸). انجمن ایالتی گیلان از طریق جمع‌آوری اعانه از انقلابیون گیلان، در جهت مبارزه با استبداد حمایت می‌نمود (خیرالکلام، ۱۳۲۷: ۵).

در این زمان، حضور روس‌ها در گیلان نیز یکی از دل‌نگرانی‌های اصلی انجمن ایالتی بود. تقریباً در همه‌جاهایی که روس‌ها مسلط بودند، استبداد و ظلم روس‌ها با کمال وحشت جاری بود. روزنامه‌ی وصال وضعیت بد گیلانیان در زمان اشغال توسط روس‌ها را چنین وصف می‌نماید:

داد که بر باد رفت زحمت گیلانیان
خوشا به احوال روس، بدا به ایرانیان
باز بگردون ز خلق ناله و فریاد بین
ز ظلم ظالم خراب، خانه آباد بین
به عهد انوشیروان، بدعت شداد بین
به اسم مشروطه‌خواه، رسم استبداد بین

(روزنامه‌ی زمان وصال، ۱۳۲۹: ۱)..

در گیلان، روس‌ها به اسم تفتیش اسلحه مشغول به غارت اکثر خانه‌های مردم شدند. در این بین، آنچه که بیش از پیش انجمن ایالتی را نگران نمود، این بود که اولیای امور از مردم درخواست می‌نمودند که در مقابل روس‌ها جنگ را موقوف دارند (براون، ۱۳۵۱: ۱۳۷). حضور روس‌ها در گیلان مانع ارتباط مجاهدان گیلانی با قفقاز و ورود اسلحه به ایران می‌شد و تنها در مواقعی نادر مجاهدان با شرایط سخت موفق به حمل اسلحه به گیلان می‌شدند. در این بین، انجمن ایالتی با جمع‌آوری مبالغی از میان اعضا سعی می‌کرد به مجاهدان در خصوص خرید اسلحه کمک نمایند. سپاه گیلان ابتدا موفق به فتح قزوین شدند: «پنجم هزار و نهصد و نه، سپاه مشروطه‌خواه رشت، شهر قزوین را اشغال کردند» (براون، ۱۳۳۷: ج ۲، ۴۴). در نهایت، با تلاش گیلانی‌ها و بختیاری‌ها و تبریزی‌ها، پایتخت فتح شد و محمدعلی‌شاه به دامان روس‌ها پناهنده شد. آخرین اقدام انجمن ایالتی، ارسال تلگراف‌های متعدد به نمایندگان مجلس دوم جهت کمک به گیلانیان در مقابل روس‌ها بود:

به جهت قشون دولت همسایه به قسمی اندوهگین‌اند که عموماً حتی اطفال مدارس با بیرق‌های سیاه و بازوهای سیاه بسته از معابر گذشته‌اند. اعضای انجمن ایالتی گیلان استدعا می‌نماییم که ما رعایا را از این نگرانی متخلص داشته که بیش از این قلوب ما به جهت همسایگی و اتحاد از این مرحله منزجر و مکدر نباشد (انجمن ایالتی گیلان) (روزنامه‌ی مجلس، ۱۳۲۸: ۹۲).

روزنامه‌ی گیلان که بسیاری از فعالیت‌های انجمن ایالتی گیلان را در شماره‌های متعدد خود منتشر می‌نمود، در حمایت از درخواست‌های انجمن ایالتی گیلان که در دفاع از مردم گیلان از اولیای امور داشت، چنین می‌نویسد: «حرکات و قیحانه‌ی روس در گیلان به حدی بود که قلم شرم از نگارش آن دارد. هر قدر ما ملاحظه‌ی نزاکت را بنماییم، دیپلمات همسایه به عکس با ما رفتار می‌کنند» (روزنامه‌ی گیلان، ۱۳۲۹: ۴۰؛ ۴۳ و ۴۴).
با توجه به حضور روس‌ها در گیلان که تقریباً زمام تمام امور در اختیار آن‌ها بود، انجمن ایالتی گیلان منحل شد و روزنامه‌نگاران روزنامه‌هایی چون روزنامه‌ی گیلان که از انجمن حمایت می‌نمودند، تبعید و اعدام شدند (فخرایی، بی‌تا: ۲۴۳-۲۴۲).

۷. نتیجه‌گیری

واکاوی نقش نهادهای نوپای مردمی در تحولات جامعه‌ی گیلان نشان می‌دهد که این انجمن‌ها به‌عنوان بازوی اجرایی مشروطیت در منطقه، در چهار حوزه‌ی اصلی امنیت‌سازی، عدالت‌خواهی، توسعه‌ی بهداشتی-آموزشی و بسیج سیاسی عمل می‌کردند و تأثیراتی ماندگار بر ساختار اجتماعی گیلان گذاشتند. در تحلیل نهایی می‌توان این دستاوردها را در قالب چند محور کلیدی بررسی نمود:

۱. امنیت‌سازی به مثابه کارکرد محوری

انجمن‌های ایالتی و ولایتی با تکیه بر مشروعیت مردمی و حمایت مجلس، به مهم‌ترین نهاد نظارتی-امنیتی گیلان تبدیل شدند. آن‌ها از یک سو با مدیریت جنبش دهقانی (۱۳۲۵-۱۳۲۷ ه.ق) و میانجی‌گری بین مالکان و رعایا، از تشدید خشونت‌ها جلوگیری کردند و از سوی دیگر با انحلال مراکز فساد شهری (مانند قمارخانه‌ها) و نظارت بر ادارات محلی، به تثبیت نظم مشروطه‌خواهانه کمک نمودند. به‌ویژه، نقش این انجمن‌ها در حمایت از اتباع خارجی و همکاری با گروه‌های مترقی مانند

کارکردهای اجتماعی انجمن‌های گیلان در عصر مشروطه ... (اعظم اسماعیل زاده و دیگران) ۳۲۱

سوسیال دموکرات‌ها، نشان‌دهنده‌ی درکی مدرن از امنیت جامع‌نگر بود که فراتر از رویکردهای سنتی حکومت مرکزی عمل می‌کرد.

۲. عدالت‌خواهی به مثابه بازتاب خواست مردمی

این انجمن‌ها با استفاده از اختیارات قضایی خود، به دالان مهمی برای تحقق حقوق فرودستان تبدیل شدند. نمونه‌های شاخصی مانند لغو جواز عروسی اجباری برای رعایا (که پیش‌تر به بهانه‌ی ازدواج دختران روستایی از اربابان اخذ می‌شد) یا رسیدگی به شکایات کارکنان ادارات (مانند نظمیه و عدلیه)، گواهی بر رویکرد ضداستبدادی آن‌هاست. با این حال، تناقض موجود در عملکرد انجمن‌ها - به‌ویژه در اجرای دستورات مجلس مالک‌سالار علیه دهقانان - نشان می‌دهد که ماهیت طبقاتی برخی اعضا و وابستگی به نهادهای مرکزی، گاه آن‌ها را به ابزاری برای تثبیت نظم موجود تبدیل می‌کرد. این دوگانگی از چالش‌های ذاتی نهادهای انتقالی در انقلاب‌های ناتمام است.

۳. تحولات بهداشتی و آموزشی: پایه‌ریزی نهادهای مدرن

انجمن‌های ایالتی و ولایتی با تأسیس نخستین مراکز بهداشتی (مانند انجمن حفظ‌الصحه و بیمارستان رشت) و مدارس جدید، زیرساخت‌های یک جامعه‌ی مدنی را پی‌ریزی کردند. اقدامات آن‌ها در مهار بیماری‌های واگیر (مانند آبله و وبا) از طریق قرنطینه‌سازی بنادر و نظارت بر اماکن عمومی، نمونه‌ی بارزی از حکمرانی بهداشتی بود که پیش از آن در گیلان سابقه نداشت. همچنین، حمایت از مطبوعات محلی (مانند روزنامه‌ی گیلان) و تأسیس قرائت‌خانه‌ها، به گسترش آگاهی سیاسی و سواد عمومی انجامید. این دستاوردها، اگرچه در پی اشغال گیلان توسط روس‌ها (۱۳۲۹ ه.ق) متوقف شد، ولی الگویی برای نهادهای محلی در دوره‌های بعد گردید.

۴. بسیج سیاسی

انجمن‌های ایالتی و ولایتی گیلان با استفاده از جایگاه مردمی خود، نقش محوری در بسیج سیاسی نیروهای انقلابی ایفا کردند. این نهادها با انتشار اعلامیه‌های متعدد، جمع‌آوری اعانه و سازماندهی مجاهدان، زمینه‌ساز حرکت به سمت تهران و سقوط استبداد صغیر شدند. آنها همچنین با ایجاد شبکه‌ای از ارتباطات بین شهرهای گیلان و دیگر مراکز مشروطه‌خواهی، هماهنگی لازم برای اقدامات جمعی را فراهم آوردند.

هرچند اشغال گیلان توسط روس‌ها و فشارهای خارجی در نهایت باعث توقف فعالیت‌های سیاسی این انجمن‌ها شد، اما تجربه آنها در بسیج مردمی، الگویی ماندگار برای جنبش‌های بعدی در منطقه به شمار می‌رود.

علیرغم دستاوردهای یادشده، انجمن‌های گیلان با چالش‌های ساختاری روبه‌رو بودند: وابستگی به مرکز: تصمیم‌گیری‌های مجلس اول (که عمدتاً تحت نفوذ مالکان بود) و اولتیماتوم روس‌ها به مجلس دوم، اختیارات انجمن‌ها را محدود می‌کرد. چنددستگی داخلی: حضور اعضای با گرایش‌های متعارض (از مشروطه‌خواهان تندرو تا محافظه‌کاران) گاه به تعطیلی پروژه‌های اصلاحی می‌انجامید، چنان‌که روزنامه‌ی حبل‌المتین به اختلافات درون انجمن ولایتی اشاره دارد. فقدان پشتوانه‌ی اقتصادی: اتکای مالی به اعانات مردمی و درآمدهای ناپایدار (مانند حق‌الحکومه‌ی تخم‌مرغ)، امکان برنامه‌ریزی بلندمدت را سلب می‌کرد.

در یک ارزیابی کلی می‌توان گفت انجمن‌ها به مثابه آزمایشگاه دموکراسی محلی بودند. تجربه‌ی انجمن‌های ایالتی و ولایتی گیلان نشان می‌دهد که این نهادها-علیرغم عمر کوتاه- پلی بین سنت و مدرنیته بودند. از یک سو، با تکیه بر ساختارهای صنفی و محلی (مانند مشارکت اصناف در انتخابات انجمن ولایتی)، ریشه در فرهنگ مشارکتی گیلان داشتند و از سوی دیگر، با الهام از اصول مشروطیت، نخستین گام‌ها را برای نهادینه‌سازی مفاهیمی چون حاکمیت قانون و مسئولیت‌پذیری اجتماعی برداشتند. عدم موفقیت آن‌ها بیش از آن‌که ناشی از ضعف داخلی باشد، محصول توازن قوای نامساعد ملی و بین‌المللی (شکست مجلس دوم و نفوذ روس‌ها) بود. با این حال، همین تجربه‌ی کوتاه، بستری برای جنبش‌های بعدی-از جمله نهضت جنگل- فراهم آورد.

بنابراین انجمن‌های ایالتی و ولایتی گیلان در عصر مشروطه، با ترکیبی از مردم‌گرایی، اصلاح‌طلبی و عملگرایی، الگویی پیشرو از حکمرانی محلی ارائه دادند. بررسی کارکردهای اجتماعی آن‌ها نه تنها زوایای ناگفته‌ی تاریخ منطقه‌ای گیلان را روشن می‌کند، بلکه برای جوامعی که در گذار از استبداد به دموکراسی هستند، درس‌هایی کاربردی دارد: اهمیت نهادهای میانجی در کاهش خشونت‌های طبقاتی، نقش آموزش و بهداشت در تقویت جامعه‌ی مدنی، و لزوم استقلال مالی نهادهای محلی.

پی‌نوشت

۱. جهت اطلاع بیشتر در خصوص این انجمن‌ها، رجوع کنید به مقاله‌ی «انجمن‌های غیررسمی گیلان در عصر مشروطه» اثر اسماعیل زاده و مرادی، منتشرشده در مجموعه‌مقالات همایش ملی گیلان در گستره‌ی عصر قاجار، ۱۳۹۹.

کتاب‌نامه

- آدمیت، فریدون (۱۳۸۸)، فکر دموکراسی اجتماعی در نهضت مشروطیت ایران، تهران: نشر گستره، چاپ اول.
- آدمیت، فریدون (۱۳۸۷)، ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران، تهران: نشر گستره، چاپ اول.
- آفاری، ژانت (۱۳۸۵)، انقلاب مشروطه ایران، تهران: نشر بیستون.
- اتحادیه، منصوره (۱۳۷۵)، مجلس و انتخابات از مشروطه تا پایان قاجاریه، تهران: نشر تاریخ ایران.
- اتحادیه، منصوره (۱۳۶۱)، پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت (دوره اول و دوم مجلس شورای ملی)، تهران: نشر گستره.
- اتحادیه، منصوره (۱۳۶۱)، مرامنامه‌ها و نظامنامه‌های احزاب سیاسی ایران در دومین دوره‌ی مجلس شورای ملی، تهران: نشر تاریخ ایران.
- ایوانف، م.س (۱۳۵۴)، انقلاب مشروطیت ایران. ترجمه کام انصاری، تهران: سروش.
- افشار، ایرج (۱۳۴۹)، مقالات تقی زاده، ج ۱، تهران.
- براون، ادوارد (۱۳۳۷)، تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت، تهران: نشر معرفت.
- براون، ادوارد (۱۳۳۸)، انقلاب ایران. ترجمه و حواشی احمد پژوه. تهران: نشر معرفت.
- بهار، محمد تقی (۱۳۵۷)، تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، تهران: نشر جیبی.
- حقدار، علی اصغر (۱۳۸۳)، مجلس اول و نهادهای مشروطیت (صورت مذاکرات، مصوبات، اسناد و خاطرات و تاریخنگاری دوره اول مجلس شورای ملی)، تهران: نشر نامک، چاپ اول.
- خارابی، فاروق (۱۳۸۶)، انجمن‌های صدر مشروطیت، تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- خارابی، فاروق (۱۳۷۹)، مقاله نقش انجمن‌ها در انقلاب مشروطیت، مجله علوم اجتماعی، شماره ۱۶.
- سالور، مسعود و افشار، ایرج (۱۳۷۷)، یادداشت‌های عین السلطنه، ج ۳. تهران: نشر اساطیر.
- شاگری، خسرو (۱۳۸۴)، پیشینه‌های اقتصادی، اجتماعی جنبش مشروطیت و انکشاف سوسیال دموکراسی، تهران: نشر اختران.
- شاگری، خسرو، آرشاورچلنگریان، تیگران درویش و... (۱۳۸۲)، نقش آرامنه در سوسیال دموکراسی ایران، به کوشش محمدحسین خسروپناه، تهران: نشر شیرازه.

۳۲۴ جستارهای تاریخی، سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

- شیرازی، اصغر (۱۳۹۵). ایرانیت، ملیت، قومیت، تهران: انتشارات موسسه فرهنگی - هنری ماه کتاب.
- رابینو، ه.ل. (۱۳۵۲)، مشروطه گیلان، رشت: نشر طاعتی.
- روشن، محمد (۱۳۶۹)، مقاله کمیته ستار در مشروطیت گیلان، گیلان نامه (مجموعه مقالات گیلان شناسی) ج ۲، به کوشش م.پ. جکتاجی، رشت، نشر طاعتی.
- روزنامه انجمن ولایتی گیلان، (۱۳۲۵)، شماره های ۱، ۴.
- روزنامه انجمن تبریز (۱۳۲۵) شماره های ۳، ۶۴.
- روزنامه حبل المتین یومیه، (۱۳۲۵) شماره های، ۹۷، ۹۲، ۹۱، ۵۸، ۲۱ و (۱۳۲۶) ش ۱۲.
- روزنامه خیر الکلام، د (۱۳۲۵)، شماره ۹، سال (۱۳۲۸)، شماره های ۶۳ و ۶۴، ۶۹، ۵۳، ۲۸، ۳۱، ۵۱ سال ۱۳۲۷ شماره های ۲۱ و ۲۹.
- روزنامه گیلان، سال (۱۳۲۶) شماره ۹ و سال (۱۳۲۸) شماره ۱۸ و ۱۲ سال (۱۳۲۹) شماره های ۳۸، ۵، ۴۹، ۴۷، ۴۰، ۵۰، ۴۸، ۴۳ و ۴۴.
- روزنامه ساحل نجات، ۱۳۲۵، ش ۹، ۱۰.
- روزنامه صبح صاق، ۱۳۲۵، ش ۸۰.
- روزنامه مجلس، (۱۳۲۵)، ش ۲۱۴، ۶۱، ۱۶۵ و ۱۶، ش ۹۲.
- روزنامه نسیم شمال، ۱۳۲۸، ش ۶۸، سال ۱۳۲۵، ش ۱۱.
- روزنامه زمان وصال، ۱۳۲۹، ش ۱.
- فخرایی، ابراهیم، (۱۳۵۲)، گیلان در جنبش مشروطیت، تهران: نشر حیبی.
- کتاب آبی (گزارش های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطیت ایران)، (۱۳۶۳)، ج اول، تهران: نشر نو.
- کتاب آبی (گزارش های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران)، جلد ۲ (۱۳۶۲)، تهران: نشر نو.
- کسروی، احمد، (۱۳۸۳)، تاریخ انقلاب مشروطیت، تهران: نشر امیرکبیر، چاپ بیست و سوم.
- کاتوزیان، محمد علی (۱۳۷۹). تاریخ انقلاب مشروطیت، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کوزانتسوا، ن-آ (۱۳۵۸). اوضاع سیاسی و اقتصادی - اجتماعی ایران. ترجمه سیروس ایزدی، تهران: نشر بین الملل.
- مرادی مراغه ای، علی (۱۳۸۴)، عبور از استبداد مرکزی (بررسی انجمن های شورای عصر مشروطیت با تأکید بر نمونه تبریز - رشت و اصفهان)، تهران: نشر اوحدی، چاپ اول.
- ملک زاده، مهدی (۱۳۸۳)، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، تهران: نشر سخن.
- میرابوالقاسمی، سید محمد تقی (بی تا)، گیلان از آغاز تا انقلاب مشروطیت، رشت: نشر هدایت.

کارکردهای اجتماعی انجمن‌های گیلان در عصر مشروطه ... (اعظم اسماعیل زاده و دیگران) ۳۲۵

نوابی، عبدالحسین (۱۳۲۶)، «ورقی از تاریخ مشروطه، انقلاب گیلان چگونه آغاز شد؟»، مجله یادگار، شماره ۳۲.

نیکویه، محمود (۱۳۸۷). تاریخچه بلدیة رشت از مشروطه تا ۱۳۲۰. رشت: نشر ایلیا.

یزدانی، سهراب (۱۳۷۹) «انجمن‌های ملی در عصر مشروطیت ایران» ش ۱۹ تهران: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت معلم تهران.